

УДК 376.2

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА – ПЕРЕДУМОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ

Клос Л. Є., Фаласеніді Т. М.

У статті обґрунтовано важливість урахування психолого-педагогічних характеристик молодших школярів у навчально-виховному процесі. Розглянуто особливості психологічного розвитку школярів. Виділено типи основної діяльності та компоненти навчальної діяльності школярів молодшого віку. Продемонстровано вплив особистісних характеристик школяра на вибір учителем форми і типу педагогічної підтримки в навчальному середовищі.

Ключові слова: педагогічна підтримка, психолого-педагогічна характеристика, навчально-виховний процес.

Обосновывается важность учета психолого-педагогической характеристики младших школьников в учебном процессе. Рассмотрены особенности психологического развития школьников. Выделены типы основной деятельности и компоненты учебной деятельности учащихся младшего возраста. Продемонстрировано влияние личностной характеристики школьника на выбор учителем формы и вида педагогической поддержки в образовательной среде.

Ключевые слова: педагогическая поддержка, психолого-педагогическая характеристика, образовательный процесс, младший школьник.

The article substantiates the importance of taking into account psycho-pedagogical characteristics of junior schoolchildren in the teaching and educational process. Peculiarities of psychological development of schoolchildren are considered. Types of the main activity and components of educational activities of junior schoolchildren are determined. The impact of personal characteristics of a schoolchild on the teacher's choice of forms and types of pedagogical support in the educational environment is demonstrated.

Key words: pedagogical support, psycho-pedagogical characteristic, educational process, junior schoolchildren.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. Сучасна система освіти повинна гарантувати створення умов для гармонійного, належного, максимально сприятливого психічного та соціального розвитку школярів і засвоєння ними необхідної навчальної інформації, закладати основу подальшого саморозвитку й самовизначення учнів. Усі етапи навчання – початковий, середній і старший – однаково важливі й однаково відповідальні у процесі навчання й виховання учня в школі. На кожному з цих етапів має бути створено відповідне організаційно-педагогічне середовище, що забезпечує якість навчально-виховного процесу загалом. Нові орієнтації й цінності сучасної освіти обумовлюють необхідність розуміти учня як індивідуальну дійсність і як індивідуальну можливість. Глибоке знання індивідуальних особливостей учня необхідне для вирішення двох завдань, взаємопов'язаних між собою: 1) індивідуалізації – підтримки і розвитку окремого, особливого, своєрідного як потенціалу особистості; 2) соціалізації – адаптації у соціальному середовищі і самореалізації особистості в ньому.

Педагогічна інтерпретація індивідуальних психолого-педагогічних особливостей школярів зумовлює певну організацію навчально-виховного процесу, добір об'єктів та завдань. Так, зокрема, вважає російська дослідниця Р. Кайшева: "... коли беретеся керувати першим розвитком понять у юних вихованців, ви ... вирішуєте долю цілого покоління", "... у сучасних умовах молодший шкільний вік виявляється вирішальним, що визначає весь подальший розвиток особистості дитини" [4]. Не менш авторитетна вітчизняна автор, академік О. Я. Савченко зазначає, що вивчення особистості молодшого школяра є передумовою успішної організації його навчальної діяльності. До найважливіших

ресурсів такого навчання і подальшого формування вмінь навчатися належать рекомендації з дидактики учіння, з педагогічної діагностики і практичної психології, що набувають у початковій школі поширення [12, с. 10]. Однак зміст навчання по-різному засвоюється учнями і впливає на їхній розвиток залежно від методів навчання. Тому саме навчальна діяльність повинна перебувати під пильною увагою науковців, педагогів, батьків. Аналізуючи педагогічне кредо К. Д. Ушинського, проф. Л. А. Степашко зазначила: “Основне завдання виховання К. Д. Ушинський бачив у наданні допомоги людині реалізувати свої природні сили і здібності, регулювати свій організм, свідомість і поведінку, здійснювати своє призначення, слідувати моральним принципам у будь-яких життєвих обставинах” [13]. Ось чому так важливо знати індивідуальні особливості молодшого школяра, його потреби у навчально-виховному процесі та, враховуючи це, забезпечувати його належною педагогічною підтримкою і допомогою вчителів та батьків. **Мета статті** – розкрити зміст і значення особливостей психолого-педагогічної характеристики учнів молодших класів як основної передумови надання педагогічної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея педагогічної підтримки ґрунтується на засадах гуманістичного, особистісно зорієнтованого підходів. У цьому контексті людина є унікальною особистістю, яка прагне максимально реалізувати свої потенційні можливості (Ш. Амонашвілі, Є. Бондаревська, В. Сухомлинський, І. Якіманська ін.). У педагогіці деякі питання педагогічної підтримки саморозвитку людини вивчали В. П. Вахтеров, П. Ф. Каптерев, П. Ф. Лесгафт, О. М. Острогорський, М. І. Пирогов, К. Д. Ушинський та ін.

Ідеї підтримки особистісного й індивідуального розвитку представлені у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних психологів та педагогів. Р. Бернс і А. Бодальов розглядають психологічну підтримку розвитку особистості дитини через створення доброзичливого психологічного клімату. А. Г. Асмолов розуміє підтримку дитини як сприяння в її розвитку; А. В. Мудрик – як допомогу у соціальному вихованні (у процесі соціалізації) [7]. Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що питання психології молодшого школяра досліджували у своїх працях багато вчених, зокрема, Б. Ананьєв, В. Давидов, Д. Ельконін Л. Занков [3]. Із захопленням писали про молодших школярів видатні вчені-педагоги Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинський [1; 14] та ін.

Виклад основного матеріалу. На думку акад. В. Г. Кременя, “слід максимально наблизити навчання і виховання кожної дитини до її сутності, здібностей та особливостей. Цей принцип має бути визначальним при проведенні будь-яких змін в освіті. Бо саме він дозволить досягти найвищої якості освіти і, що надзвичайно важливо, не всупереч природі кожної дитини, а завдяки її пізнанню й розвитку” [5]. Головною умовою інноваційних змін у системі загальної середньої освіти є впровадження компетентнісного та особистісно зорієнтованого підходів до навчання, виховання і розвитку школярів. Одним з основних принципів навчання є індивідуальний підхід до дитини, який передбачає глибоке вивчення особистості дитини, у тому числі особливостей її психічного розвитку. Підсумком цієї копіткої праці є психолого-педагогічна характеристика школяра, що відображає розуміння педагогом особливостей його індивідуального розвитку, особистісних характеристик, особливостей пізнавальної, емоційної та вольової сфери. Ґрунтовно, адекватно представлена характеристика дає можливість педагогу визначити правильний підхід, спланувати педагогічну роботу з метою продуктивного процесу навчання та взаємодії.

Саме тому надзвичайно важливим є дослідження особливостей психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку, оскільки саме від вчителя залежатиме, яким чином він надаватиме педагогічну підтримку, щоб вмотивувати дитину та не забрати у неї бажання навчатися. Концепцією загальної середньої освіти визначено головні ознаки особистісно зорієнтованого навчання: багатоваріантність методик, уміння організувати навчання одночасно на різних рівнях складності, утвердження всіма засобами цінності і гідності дитячої особистості, максимальне врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, диференціація навчання. Під впливом навчання у молодших школярів відбувається розвиток теоретичного мислення, освоєння таких психічних процесів, як аналіз,

порівняння об'єктів, узагальнення істотних ознак і відкидання неістотних. Окрім того, систематичне навчання сприяє розвитку довільності психічних процесів, плануванню, самоконтролю, самооцінці власних дій [12, с. 4, 19].

Специфіку навчання молодших школярів не можна розглядати окремо від характеристики вікових особливостей, зазначає В. А. Петровський, оскільки "... кожен вік є якісно особливим етапом психічного розвитку і характеризується безліччю змін, що становлять у сукупності своєрідність структури особистості дитини на даному етапі її розвитку. При цьому важливо, що основні лінії інтелектуального, особистісного розвитку, розвитку діяльності по-різному реалізуються на кожному з вікових етапів" [8]. На етапі початкової школи неприпустимий педагогічний "брак", тому що без міцних початкових знань подальша якісна освіта виглядає дуже сумнівно.

Л. С. Виготський виділяв такі типи основної діяльності для кожного віку: немовлята – безпосередньо-емоційне спілкування; раннє дитинство – маніпулятивна діяльність; дошкільнята – ігрова діяльність; молодші школярі – навчальна діяльність; підлітки – соціально визначальна та соціально схвалена діяльність; старшокласники – навчально-професійна діяльність [2].

Індивідуальні риси молодших школярів, обставини життя обов'язково позначаються на якості їхніх навчальних досягнень. Тому не лишень вікові, а й типологічні особливості своїх вихованців повинен добре знати педагог [12, с. 20]. Зміст, форми, методи навчання і виховання повинні обиратися відповідно до вікових, індивідуальних та особистісних особливостей дитини.

Опираючись на дослідження Л. С. Виготського, Ф. Старко вважає, що навчання створює "зону найближчого розвитку", пробуджує в дитині внутрішні процеси розвитку, які спочатку проявляються під час взаємовідносин з оточенням, у співпраці з товаришами, а пізніше стають здобутком самої дитини. При цьому слід пам'ятати про дві взаємопов'язані зони розвитку – актуального та найближчого, з яких зона найближчого розвитку як критерій розумового розвитку дитини і показник індивідуальних відмінностей дітей сприяє прогресові у навчанні. Усе, що перебуває в цій зоні, вдосконалюється та переходить на рівень актуального розвитку. А це дитина може зробити вже сама в наступній віковій фазі [11, с. 3]. У дітей з однаковим інтелектуальним розвитком можуть бути різні потенційні можливості. Оцінюючи розвиток конкретної дитини, важливо враховувати не тільки її інтелектуальний рівень, але і "наступний день" – зону найближчого розвитку. Навчання, слушно вважав Л. С. Виготський, веде за собою розвиток. Але водночас навчання не може бути "відірваним" від розвитку дитини. Штучне "забігання наперед" без урахування можливостей дитини може призвести до "зубріння" і не матиме розвивального ефекту. С. Л. Рубінштейн, уточнюючи позицію Л. С. Виготського, вказував на єдність розвитку і навчання. Навчання повинно відповідати можливостям дитини на певному рівні її розвитку. Реалізація цих можливостей у процесі навчання породжує нові можливості наступного, більш високого рівня. Розвиток, виховання і навчання тісно взаємопов'язані і виступають як ланки єдиного процесу. "Дитина не розвивається і виховується, а розвивається, виховуючись і навчаючись" (С. Л. Рубінштейн) [9]. Це положення збігається з положенням про розвиток дитини в процесі її діяльності.

У структурі навчальної діяльності традиційно виділяють такі компоненти (за Д. Б. Ельконіним, В. В. Давидовим):

- мета і головний результат, які в узагальненому вигляді полягають у засвоєнні основ наук, що виступають змістом навчальної діяльності (поняття, закони, загальні способи розв'язання задач);
- потреби, що ґрунтуються на необхідності отримання теоретичних знань;
- мотиви, що передбачають прагнення до засвоєння способів відтворення теоретичних знань;
- навчальні ситуації (задачі), під час розв'язання яких школяр оволодіває загальним способом розв'язання цілого класу часткових задач певного типу (письмо під диктовку, розв'язання арифметичних задач, вироби з паперу);
- навчальні дії та операції, що складаються з навчально-пізнавальних дій, а також дій контролю й оцінки й спрямовані на розв'язання навчальної задачі [3].

Результатом навчальної діяльності є психічні новоутворення: довільність психічних процесів, рефлексія (особистісна, інтелектуальна), внутрішній план дій (планування подумки, вміння аналізувати). Визначальними чинниками в організації навчання вважаються: цінність інформації для дитини; установка як особлива система очікування; формулювання мети навчальної діяльності; емоційна забарвленість як навчального матеріалу, так і завдань до нього.

У професійній діяльності педагога практичне спрямування має не вивчення психіки дитини, а орієнтація на підвищення ефективності навчання й виховання дітей. Проте знання особливостей кожної дитини необхідні педагогу для забезпечення індивідуального підходу у роботі з нею. При цьому досвід свідчить, що педагоги не поспішають поповнювати наукові знання з психології, а використовують наявні знання для визначення психолого-педагогічних характеристик своїх вихованців, простежують їх прояв у кожній конкретній дитини. Ось чому важливими є знання педагога з психології та розвитку дитини відповідно до віку. Це допоможе у розумінні причин певних проявів поведінки дітей, визначенні їх схильностей, створенні умов для їх розвитку та визначенні допомоги й підтримки, необхідної школяру у певній ситуації.

Розглянемо дещо детальніше психічний розвиток дитини на етапі початкової школи. *Мова*: збільшується словниковий запас до 7 тис. слів. Дитина проявляє власну активну позицію щодо мови. Під час навчання дитина легко опановує звуковий аналіз слів, прислухається до звучання слова. Потреба в спілкуванні молодших школярів визначає розвиток мовлення. Контекстна мова – показник рівня розвитку дитини. У письмовій мові розрізняють правильну орфографію (правильне написання слів), граматику (побудова речень, утворення морфологічних форм) і норми пунктуації (розстановка знаків пунктуації). *Мислення*: в молодшому шкільному віці стає домінуючою функцією, що завершується в дошкільному віці переходом від наочно-образного до словесно-логічного мислення. До кінця молодшого шкільного віку проявляються індивідуальні відмінності в мисленні (теоретики, мислителі, художники). У процесі навчання формуються наукові поняття (основи теоретичного мислення). *Пам'ять*: розвивається в двох напрямках – довільності і свідомості. У навчальній діяльності розвиваються всі види пам'яті: довготривала, короткотривала та оперативна. Розвиток пам'яті пов'язаний з необхідністю заучувати навчальний матеріал. Активно формується мимовільне запам'ятовування. *Увага*: діти здатні концентрувати увагу, але в них ще переважає мимовільна увага. Довільність пізнавальних процесів виникає на піку вольового зусилля (дитина спеціально організовує себе під впливом вимог). Увага активізується, але ще не стабільно. Утримання уваги можливо завдяки вольовим зусиллям і високій мотивації. *Сприйняття*: характеризується мимовільністю, хоча елементи довільного сприйняття зустрічаються вже і в дошкільному віці. Сприйняття відрізняється слабкою диференціацією (діти плутають предмети, їх властивості). У молодшому шкільному віці зростає орієнтація на сенсорні еталони: форма, колір, час. *Уява*: у своєму розвитку проходить дві стадії: перша – репродуктивна, друга – продуктивна. У першому класі уява спирається на конкретні предмети, але з віком на перше місце виступає слово, що дає простір фантазії [6]. *Самооцінка*: в молодшому шкільному віці формується переважно під впливом оцінок вчителя. Особливого значення діти надають своїм інтелектуальним можливостям і тому, як вони оцінюються іншими. Від ставлення батьків і вчителів до дитини, від їхньої підтримки і залежить ставлення дитини до себе. У відмінників та успішних учнів складається завищена самооцінка. У школярів, які мають труднощі у навчанні, з різних причин отримують низькі оцінки, впевненість у собі, у своїх можливостях знижується. У них виникає компенсаторна мотивація. Діти починають утверджуватися в іншій сфері – в заняттях спортом, музикою. Р. Кайшева подає наступні психолого-педагогічні особливості розвитку молодших учнів.

1. Сприйняття – чутливі до сприйняття усього яскравого, готові до сприйняття нових вражень із досить швидкою адаптацією до усього нового.

2. Уява – розвиток творчої уяви, вміння знаходити заміні предмети.

3. Увага – розвинена механічна, наочно-образна, рухова, емоційна пам'ять, домінує мимовільне запам'ятовування.

4. Мислення – конкретність та опора на наочні образи та приклади.

5. Воля – спроможність до включення у спільну діяльність; супідрядність мотивів [4, с. 136–137].

В. О. Сухомлинський стверджував, що “будь-яка програма з будь-якого предмета – певний рівень, коло знань, але не жива дитина. До цього рівня, до цього кола знань різні діти йдуть по-різному. Треба вміти визначити, яким шляхом, з якими уповільненнями й труднощами дитина може підійти до рівня, передбаченого програмою, як конкретно реалізувати програму в розумовій праці кожного учня” [14].

Педагогічна підтримка у загальноосвітній школі має на меті визначити тип труднощів у навчальній сфері та соціальній поведінці школяра; визначити засоби їхнього подолання, узгодити участь усіх учасників навчально-виховного процесу (вчитель, батьки, школяр). Зміст та форми педагогічної підтримки визначаються природою труднощів, з якими зустрічається школяр під час навчальної діяльності та спілкування. Саме тут важливі знання педагога про різні форми викладання та їхня відповідність до психолого-педагогічних особливостей школяра. Перед тим, як надавати дитині педагогічну підтримку, вчитель повинен вивчити індивідуально-особистісні риси школяра та укласти психолого-педагогічну характеристику на нього.

У початковій школі тактики і види педагогічної підтримки можна зобразити в такій ієрархії: турбота – захист – допомога – взаємодія – сприяння. Молодший школяр особливо потребує педагогічної підтримки з боку вчителя, батьків. Саме тому можемо виокремити основну ідею педагогічної підтримки школяра: проблема – захист – самостійність. “Проблема” відображає негативний стан школяра в той конкретний момент, коли наявна розбіжність реального та очікуваного результатів діяльності. “Захист” передбачає допомогу у вирішенні проблеми з дотриманням інтересів і прав дитини. “Самостійність” – здатність дитини вирішувати свої проблеми без сторонньої допомоги, але за підтримки – “страхування” педагога, який допомагає оволодіти способом виявлення і вирішення “проблеми” [4, с. 88].

Висновки. Розглянуто значення психолого-педагогічної характеристики із урахуванням вікових особливостей, розвитку психічних процесів, притаманних віку молодшого школяра, як важливої передумови надання педагогічної підтримки. Психолого-педагогічна характеристика як дієвий інструмент педагогічного впливу акцентує увагу на ролі учителя не лише як координатора діяльності учня, але як умілого організатора і натхненника навчально-пізнавальної діяльності школяра. Важливим засобом сприяння розвитку особистості школяра є педагогічна підтримка – професійна інноваційна сфера діяльності педагога, спрямована на допомогу учневі розвинути його індивідуальні можливості, здібності, розкрити внутрішній потенціал та самостійно долати труднощі з урахуванням власних психолого-педагогічних особливостей. Чи не найбільш доцільною є педагогічна підтримка молодших школярів у навчальному процесі, вона сприяє ефективному засвоєнню програмного матеріалу, успішному особистісному розвитку дитини. Отож, професійний обов’язок кожного вчителя – бачити насамперед особистість дитини, якнайточніше розпізнати її пізнавальні здібності, ставлення до навчання, щоб його індивідуалізувати.

Перспектива подальшого дослідження полягає у вивченні специфіки психолого-педагогічних характеристик молодших школярів із особливими освітніми потребами, зокрема із гіперактивним розладом, і врахування цього у навчально-виховному процесі.

Література

1. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Ш. А. Амонашвили. – М. : Изд. дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 494 с.
2. Выготский Л. С. Вопросы детской (возрастной) психологии / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т. – М. : АПН РСФСР, 1984. – 385 с.
3. Дуткевич Т. Дитяча психологія : навч. посіб. / Т. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.

4. Кайшева Р. Учебная книга нового типа как средство деятельной педагогической поддержки школьника в образовании / Р. Кайшева ; науч. ред. Н. И. Пушина. – Ижевск : Удмуртский университет, 2012. – 380 с.
5. Кремень В. Г. Поступ до нової філософії освіти в Україні / В. Г. Кремень // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Харків, 2002. – С. 9–23.
6. Кураев Г. Возрастная психология / Г. Кураев, Е. Пожарская. – Ростов-на-Дону, 2002. – 140 с.
7. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – 2-е изд., исправ. и доп. – М. : Издательский центр “Академия”, 2006. – 304 с.
8. Петровский В. А. Личностно развивающее взаимодействие / В. А. Петровский, В. К. Клиненко, И. Б. Котова. – Ростов-н/Д. : Изд-во РГПУ, 1993. – 88 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : учеб.-педагог. пособие / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1946. – 704 с.
10. Савченко О. Вивчення особистості молодшого школяра як передумова успішної організації його навчальної діяльності / О. Савченко // Початкова шк. – 2012. – № 3 – С. 1–6.
11. Старко Ф. Людинознавчий підхід до навчання (інформаційно-освітній аспект) / Ф. Старко // Збірник наукових праць : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції науковців, аспірантів та студентів “Актуальні проблеми соціальної педагогіки, початкової та дошкільної освіти” (15 травня 2013 р.) / за ред. П. М. Гусака та Н. І. Корпач. – Луцьк : ПП Іванюк, 2013. – С. 410–419.
12. Степанець Н. Забезпечення безперервності початкової освіти в умовах упровадження нових стандартів та особистісно зорієнтованого навчання / Н. Степанець. – Миколаїв : Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2013. – 56 с.
13. Степашко Л. А. Философия и история образования : учеб. пособие : в 2 ч. / Л. А. Степашко. – Хабаровск : Изд-во ХГПУ, 1998. – 83 с.
14. Сухомлинський В. Вибрані твори : у 5 т. / В. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976.
Т. 2. – 1976. – 718 с.